

ADALET VE KALKINMA PARTİSİ: KÜRT SORUNUNUN YENİDEN TANIMLANMASI VE TÜRKİYE’NİN DEĞİŞEN ORTADOĞU POLİTİKASI (2002-2011)

Gül ARIKAN AKDAĞ¹

Atıf/©: Arkan Akdağ, Gül (2017). Adalet ve Kalkınma Partisi: Kürt Sorununun Yeniden Tanımlanması ve Türkiye’nin Değişen Ortadoğu Politikası, Yıl 10, Sayı 1, Haziran 2017, ss. 121-144

Özet: Adalet ve Kalkınma Partisi döneminde Türk Dış Politikasının dönüşümü, üzerinde çokça tartışılan ve derin analizlerin gerçekleştirildiği bir konudur. Uluslararası literatür dönüşümün parametrelerini pek çok farklı düzeyde açıklamaya çalışmıştır. Bu çalışma, dış politika çıktılarını, iç politikanın bir uzantısı olarak değerlendirmektedir. Bu doğrultuda, Adalet ve Kalkınma Partisi’nin Kürt sorununu tanımlama biçiminin ve bu sorunu çözmeye kullandığı araçların, Ortadoğu Politikasına nasıl yansıdığını anlama amacını gütmektedir. Önce, Adalet ve Kalkınma Partisi ve ondan önceki karar alıcıların, Kürt sorununu iç politikada tahlil etme biçimleri ve bu sorunu çözmek için kullandıkları araçlar açıklanacaktır. Sonra, Adalet ve Kalkınma Partisi’yle birlikte güvenlik odaklı bir dış politikadan liberal bir dış politikaya geçiş; hem ilişki kurulan aktörlerin değişimi hem de kurulan ilişkide meydana gelen değişiklikler irdelenerek incelenecektir. Çalışma; özellikle Kürt sorunuyla bağlantılı olan Irak, Suriye, İran ve İsrail’le yürütülen ilişkiler üzerine yoğunlaşacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türk Dış Politikası, Adalet ve Kalkınma Partisi, Orta Doğu, Kürt sorunu

The Justice And Development Party: The Redefinition Of The Kurdish Issue And The Changing Middle Eastern Policy Of Turkey (2002-2011)

Citation/©: Arkan Akdağ, Gül (2017). *The Justice And Development Party: The Redefinition Of The Kurdish Issue And The Changing Middle Eastern Policy Of Turkey (2002-2011)*, Hitit University Journal of Social Sciences Institute, Year 10, Issue 1, June 2017, pp. 121-144

Abstract: *The transformation of Turkish Foreign Policy under AKP rule and its possible causes are frequently debated issues in the literature. The general literature has tried to define the parameters of this change through different levels of analysis. This study evaluates foreign policy outputs as an extension of domestic politics and has the purpose to investigate how the definition of the Kurdish problem and the means formulated to solve it, affect the AKP's Middle Eastern Policy. First, it defines the main differences of the AKP and the previous actors in the way they have analyzed the problem and formulated the means to solve it. Then, the transformation from a security to liberal foreign policy perception under the AKP rule is tracked by not only focusing on the change of the actors where relations have been developed but also on the change of the content of these relations. The study will mainly focus on the changing relations developed with countries such as Iraq, Syria, Iran and Israel that are strongly related with the Kurdish issue.*

Keywords: *Turkish Foreign Policy, AKP, Middle East, Kurdish Problem.*

I. GİRİŞ

Adalet ve Kalkınma Partisi'nin; iktidara geldiği 2002 yılından beri; siyasi görüşü doğrultusunda oluşturduğu politikalarla Türkiye'nin sosyal, ekonomik, politik alanlarında yaratmış olduğu değişim pek çok akademik araştırmanın ilgi odağı olmuştur. Bu alanlar içerisinde, Adalet ve Kalkınma Partisi döneminde Türk Dış Politikasının dönüşümü üzerinde çokça tartışılan ve derin analizlerin gerçekleştirildiği bir konudur. Bu dönüşüm farklı kesimlerde Neo-Osmanlılık, eksen kayması, çok taraflı dış politika olarak nitelendirilmiş, dönüşümün özellikle ideolojik ve ekonomik özellikleri üzerine durulmuştur. Genel literatür, meydana gelen bu değişiklikleri anlamının ve tanımlamanın yanında, bu temel değişimin sebeplerini de ortaya koyma amacını gütmüş ve değişimi uluslararası literatüre paralel olarak farklı düzeylerde açıklamıştır. Bu düzeylerden biri, devletlerin dış politika çıktılarını devletlerin arasındaki güç dağılımı ve devletlerin bu dağılım içerisindeki konumları üzerinden açıklayan sistemci yaklaşımlardır. Bu çalışma, sistemin dış politikaya etki eden önemli bir girdi olduğunu

kabul etmekle birlikte, farklı karar alıcıların dış politika oluşturma sürecinde değişen ağırlıklarının, dış politika değişimine etki ettiğini savunmaktadır. Bu bağlamda, daha liberal ve çoğulcu bir bakış açısı benimsenerek, dış politika çıktıları, iç politikanın bir uzantısı olarak değerlendirilmiştir. Değişimin; bu karar alıcıların farklı dünya görüşleri doğrultusunda, sorunu farklı tanımladıklarından ve çözümü için farklı araçlar kullanmalarından kaynaklandığını iddia etmektedir. Yani, Türk Dış Politikasının değişimini; Adalet ve Kalkınma Partisi'nin; gerek dış politika oluşturma sürecinde güçlenen etkinliğiyle, gerekse önceki karar alıcılardan farklı olan dünya görüşüyle açıklamaktadır.

Değişimin belki de en çok hissedildiği bölgelerden bir tanesi, yüzyıllar boyunca istikrarsızlıkların yaşandığı, Türkiye'nin gerek tarihsel gerek coğrafi gerek siyasi gerekse ekonomik olarak bağlı bulunduğu Ortadoğu Bölgesi olmuştur. Bölgenin Türkiye için en büyük tehdidi, 1980'lerden beri pek çok vatandaşın hayatını kaybettiği ve ülkenin çözmeye çalıştığı Kürt ve PKK sorunudur. Nitekim pek çok araştırmacıya göre, bu iç siyasi sorun, Türkiye'nin bu dönemden beri geliştirdiği Ortadoğu Politikasının ana paradigmasıdır (Hale, 2000). Bu nedenle çalışma, Ortadoğu Bölgesi üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu bölgenin incelenmesi sırasında farklı karar alıcıların karar alma sürecinde değişen ağırlıkları sonucunda Türk Dış Politikası iki döneme ayrılmıştır. Bu dönemler: 1990'larda ordu ve bürokrasinin egemen olduğu dönemle 2002'den sonra Adalet ve Kalkınma Partisi hükümetinin egemen oldu dönemdir. Bu yolla, farklı aktörlerin istikrarsızlık kaynağı olarak gördükleri Ortadoğu Bölgesinde nasıl farklı politikalar geliştirdikleri analiz edilmektedir. O dönemki Dış İşleri Bakanı Ahmet Davutoğlu'nun bölgedeki istikrarsızlığın Türkiye'yi istikrarsızlaştıracağı düşüncesi, Adalet ve Kalkınma Partisi hükümeti döneminde de, Kürt sorunun Ortadoğu politikasında önemli bir yer teşkil ettiğinin işaretidir. Yalnız, çalışma; Adalet ve Kalkınma Partisi'nin siyasi görüşleri, iç siyasi tehdidi tanımlama biçimi ve bu tehdidi çözmek için kullandığı araçlardaki farklılıkların; partinin daha farklı dış politika çıktıları oluşturmaya sebebiyet verdiğini iddia etmektedir.

Bu amaç doğrultusunda, ilk bölüm, çalışmanın uluslararası ilişkiler literatüründe bir konumlandırmasını yapmak amacıyla genel bir teorik çerçeve sunmaktadır. İkinci bölümde; Kürt sorunun iç parametrelerine; Adalet ve Kalkınma Partisi ve ondan önceki karar alıcıların iç politikada Kürt sorununu tahlil etme biçimlerine ve bu sorunu çözmek için kullandıkları

araçlara değinilmektedir. Üçüncü bölümde; sorunun uluslararası boyutu açıklandıktan sonra; Adalet ve Kalkınma Partisi'nin hükümete gelmesiyle birlikte güvenlik odaklı bir dış politikadan liberal bir dış politikaya geçiş; hem ilişki kurulan aktörlerin değişimi hem de kurulan ilişkinin boyutlarında meydana gelen değişiklik irdelenerek incelenmiştir. Bu amaç doğrultusunda çalışma; özellikle Kürt sorunuyla bağlantılı olan Irak, Suriye, İran ve İsrail'le yürütülen ilişkiler üzerine yoğunlaşmıştır.

II. DIŞ POLİTİKA DEĞİŞİMİNİ ANLAMAK

Devletlerin dış politikalarındaki değişimin nedenlerini tahlil etmek, ancak dış politika oluşumunda etkili olan faktörlerin detaylı bir analizinin yapılmasıyla mümkün olabilir. Zaten, devletlerin dış politikalarına etki eden faktörler, uluslararası ilişkiler kuramlarının cevaplamaya çalıştıkları ana sorunsallardan bir tanesidir. Uzunca bir süre literatüre egemen olan kuram, dış politikayı uluslararası sistem ve devletlerin bu sistem içerisindeki konumları üzerinden açıklamaya çalışan sistemik kuramdır (Waltz, 1979; Keohane and Nye, 1989; Wallerstein, 1974; Wendt, 1992). Fakat günümüz uluslararası ilişkiler literatürü, birey ve devlet düzeyinde farklı değişkenlerin olası etkilerini irdeleyen yaklaşımların gelişmesine ve çoğalmasına sahne olmaktadır. Liberal paradigmanın çoğulcu şemsiyesi altında bulunan, karar alıcıların değerleri ve karar alma mekanizmalarının doğası üzerine yoğunlaşan çalışmalar, devletlerin içyapılarının ve onu yönetenlerin algılarının olası etkilerini göz ardı eden realist paradigmadan büyük farklılık göstermektedir. Bu çalışmalar içerisinde; dış politika oluşturma sürecinin doğasını ve bu süreç içerisinde etkili olan karar alıcıların değerlerini önemli birer değişken olarak ele alan çalışmalar; devletlerin dış politikalarını değiştirme kararlarını anlamamızda önemli bir zemin oluşturmaktadır.

Çoğulcu anlayışa göre devletler, üniter aktörler değildirler. Tam tersine, birbirleriyle rekabet eden ve farklı değerleri bulunan kişilerden, çıkar gruplarından ve kurumlardan oluşmaktadırlar. Bu farklı elemanlar arasındaki güç dağılımları ve her bir elemanın düşünce ve değerleri, dış politika çıktılarını anlamamızda çok önemlidir. Ayrıca bu anlayış, realist paradigmanın temeli olan uluslararası ilişkilerde güvenlik ve askeri meselelerin üstünlüğü görüşüne karşı çıkararak karşılıklı bağımlılığın giderek arttığı günümüz dünyasında sosyoekonomik sorunların da önemli bir yer tutabileceği görüşünü savunmaktadır (Viotti & Kauppi, 1998: 200-201).

Karar alma mekanizmalarının önemi üzerine yapılan ilk çalışma olan Snyder ve arkadaşlarına (1962) göre dış politika; öncelikle devlet adına hareket edenlerin verdiği kararlardır. Bu araştırmacılar, karar alıcıların sübjektif algıları ve karar alma süreci üzerine yoğunlaşarak dış politika oluşumuna etki eden iki düzeye işaret etmektedirler. Bireysel olan birinci düzey içerisindeki çalışmalar, sosyal psikolojiden etkilenerek, karar alıcıların farklı algıları üzerinde durmaktadır. Braybrooke ve Lindblom'a (1963) göre dış politika oluşumunda asıl girdi, karar alıcıların karşılaştıkları durumu ve kendi devletlerinin çıkarlarını nasıl tanımladıklarıdır. Jervis'e göre (1976), her karar alıcının, tarihi olayları algılama biçiminden etkilenen farklı bir dünya resmi vardır ve karşılaştığı uluslararası olaylara bu algısı doğrultusunda farklı tepkiler vermektedir. Goldstein ve Keohane (1993) inançların dış politika çıktılarına nasıl etki ettiğini tartışmışlardır. Bu araştırmacılara göre üç tip inanç- dünya görüşleri, neyin doğru veya yanlış olduğunu gösteren prensip inançları, amaçlarına nasıl ulaşabileceklerini gösteren ilişkisel inanışlar - karar alıcıların amaçlarını ve bu amaçlara ulaşmak için uygulamaları gereken politikaları belirlemelerinde bir harita görevi görmektedir. Bu bağlamda; farklı dünya görüşleri, tecrübeleri, değer yargıları ve ilişkisel inanışları olan karar alıcılar; var olan bir durumu farklı boyutlarda tanımlayıp, farklı politikalar üretebilirler. İkinci düzeyde, Allison (1969) tarafından ortaya atılan ve örgüt teorilerinden beslenen, karar alma sürecinin dış politika çıktıları üzerindeki etkisini inceleyen yaklaşım vardır. Bu yaklaşımlara göre; dış politika çıktıları farklı dünya görüşleri ve algıları olan karar alıcıların kurdukları koalisyonlara bağlıdır. Bu bakımdan, dış politika kararları, o dönemde karar alma sürecinde etkili olan aktörlerin verdikleri kararların sonucudur. Halperin at al (1974) gibi yazarlar; karar alıcıların, karşı karşıya kaldıkları bir durumu nasıl tanımladıklarının; hangi bürokratik yapıyı temsil ettiklerine bağlı olarak değişiklik gösterdiğini iddia etmektedirler. Dış politika üretiminde etkili olan farklı bürokratik yapıların farklı algıları, farklı politika çıktılarının oluşmasına sebebiyet verecektir. Bu nedenle, bir devlette dış politika çıktılarının oluşturulma şekli, dış politika çıktılarına etki eden bir faktördür.

Bu yaklaşımlar göz önünde bulundurulduğunda, realist yaklaşımın, devletlerin dış politikalarında meydana gelen değişimlerin sistemde meydana gelen değişikliklerden kaynaklandıkları varsayımı her zaman geçerli olmayabilir. Hermann'ın (1990) dile getirdiği gibi, aslında, değerler ve algılar karar alıcılar arasında değişime karşı bir direnç oluşturmaktadır. Yani,

uluslararası sistemde meydana gelen değişimler, devletleri, politikalarını gözden geçirme konusunda zorlasa da; aktörler geçmiş tecrübeleri doğrultusunda politikalarını devam ettirme konusunda kararlı olmaktadır. Bu görüşler doğrultusunda, dış politikada meydana gelen değişimi birbiriyle ilişkili iki süreçle açıklamak mümkün görünmektedir. Karar alma sürecinde etkili olan aktörlerin değişmesi ve etkili olan yeni aktörlerin dünya görüşünün, durumu tanımlama biçiminin ve oluşturduğu politika alternatiflerinin bir önceki aktörden farklı olması.

Bu yaklaşımla ilintili olan bir başka soru, hangi dünya görüşlerinin hangi dış politika çıktılarına sebep olduğudur. Bu soru, özellikle, farklı siyasal rejimlerle yönetilen ülkelerde karar alıcıların savaşa gitme kararlarının farklılık gösterdiğini savunan demokratik barış teorilerinde önemli bir yansıma bulmuştur. Kant'ın kalıcı barışa ancak devletlerin cumhuriyetle yönetilmesi durumunda ulaşılabileceği görüşüne dayanan bu yaklaşımlar; demokrasiyle yönetilen devletlerin; otoriter devletlere göre savaşma olasılığının daha az olduğu ve ürettikleri politika çıktılarının güvenlik ve savunma dışındaki alanları da kapsadığı görüşünü savunmaktadırlar. Demokratik sistemlerde var olan kurumların savaşa gitmeyi zorlaştırdığı üzerine yoğunlaşan kurumsal yaklaşımların yanında, liberal demokratik kültür ve normların liderlerin müzakere ve uzlaşma gibi eğilimlerini güçlendirdiği ve dış politika yapma şekillerine yansıdığını iddia eden kültürel yaklaşımlar da vardır (Doyle, 1983; Ray, 1998, 2003; Gelpi & Grisdorf, 2001; Braumoeller, 1997; Weart, 1998). Ray (2003) ve Köchler (1995). Bu görüşler, demokratik rejimlerin uluslararası sorunların çözümünde daha liberal yaklaşımlar sergilediklerini, sorunların çözümünde müzakere, ekonomik ve siyasal işbirliği gibi daha barışçıl yöntemleri tercih ettiklerini ve aktör çoğulculuğunu benimsediklerini belirtmektedirler.

Bu çalışmanın amacı, Adalet ve Kalkınma Partisi'nin Ortadoğu politikasında meydana gelen değişimi, iç siyasal sistem içerisinde meydana gelen değişimler doğrultusunda açıklamaktır. Adalet ve Kalkınma Partisi'nin daha demokratik ve liberal olan siyasi sistem tezahürünün; Kürt sorunun ulusal düzeyde farklı bir boyutta tanımlanmasına sebep olduğunu ve bu tanımlamanın farklı dış politika çıktılarının üretilmesine neden olduğunu gösterecektir. Bu amaç doğrultusunda; gelecek bölüm; Türkiye'de Kürt sorunun ulusal boyutunu açıkladıktan sonra; bu sorunun iki dönem içerisinde nasıl farklı biçimlerde tanımlandırıldığını ve çözülmeye çalışıldığını göstermektedir.

III. KÜRT SORUNU, KARAR ALICILARIN SORUNU TANIMLAMASI VE ÜRETTİKLERİ POLİTİKALAR

Sayıları kesin bilinmemekle birlikte günümüzde Kürt kökenli vatandaşlar Türkiye'de önemli bir siyasi topluluğu oluşturmaktadır. Nitekim, pek çok akademik çalışma Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının %10 ile %25'nin Kürt kökenli olduğunu tahmin etmektedir. (Özsoy at al 1992, Mutlu 1996, Van Bruinessen 1998, Sirkeci 1998, İçduygu at al 1999, Sirkeci 2000, Koç, Hancıoğlu & Cavlin 2008, Larabee & Tol, 2011). Özellikle 1990'larda meydana gelen göç dalgalarıyla birlikte başta İstanbul, Mersin, İzmir gibi büyükşehirler olmak üzere; Türkiye'nin batı illerinde yaşayan önemli bir Kürt nüfusu olmakla birlikte; Kürt kökenli vatandaşlar Türkiye'nin Doğu ve Güney Doğu Anadolu bölgelerinde bulunan Hakkari, Şırnak, Diyarbakır, Mardin, Batman, Van, Muş, Ağrı, Siirt, Bitlis, Bingöl, Tunceli, Kars, Iğdır illerinde yerleşik olarak yaşamaktadırlar.

Bunun yanında, Kürt meselesinin siyasallaşması ve Türkiye'nin siyasi arenasında önemli bir sorun haline gelmesi 1980 darbesinden sonrasına, özellikle 1990'lara tekabül etmektedir (İçduygu at al, 1999; Bruinessen, 1998: 39; Yalçın Mousseau, 2012, White, 1998, Kılıç, 1998). Gerçekten de bölgede yaşayan vatandaşların oy tercihleri gözlemlendiğinde 1960'larda merkez sağ partilerine verilen desteklerin 1990'lara gelindiğinde Kürt sorunu üzerinden siyaset yapan partilere kaydığını gözlemleyebiliriz (Aktürk, 2008; Arıkan Akdağ, 2015). Mevcut çalışmalara göre, Kürt sorunun genel olarak üç farklı boyutu vardır. Kürt Kökenli vatandaşların siyasi talepleri ve ekonomik durumları sorunun içeriksel boyutlarını oluştururken; aktörlerin bu sorunları çözmeye yönelik kullandıkları yöntem terör boyutunu oluşturmaktadır.

Bu boyutlardan ilki olan Kürt siyasi hakları konusundaki talepler; siyasi alanda anadilde eğitim, yayın gibi azınlık hakları taleplerinden yönetsel alanda özerklik, federasyon veya bağımsızlık gibi talepleri de kapsamaktadır (Barkey, 1998; Secor, 2001; Güney, 2002). Kürt sorunun ikinci boyutu; Kürt kökenli vatandaşlarının sosyoekonomik statülerinde meydana gelen göreceli düşüştür. Araştırmalar 1990'larla birlikte, Kürt kökenli vatandaşların yoğunluklu olarak yaşadığı bölgenin eğitim, ekonomik gelişmişlik, sağlık gibi göstergelerde Türkiye ortalamasının çok altında kaldığını göstermektedir (White, 1998 Van Bruinessen, 1998, Gunter, 1990; İçduygu at al, 1999; Sirkeci, 2000; White 1998; Çarkoğlu, 2000, 2002; Kirişçi and Winrow, 2000,

Moussau 2011). Yapılan araştırmalarda; Doğu ve GÜney Doğu Anadolu bölgeleri; kişi başına dÜşen gelir, okuma yazma bilmeme oranı, doktor başına dÜşen kişi sayısı, çocuk ölümleri oranı, okul çağındaki çocukların okula kayıt oranları gibi göstergelerde listenin en altında bulunmaktadır. Benzer bulgular bireysel düzeydeki analizlerde de kendini göstermektedir (Çarkoğlu, 2002; Koç, Hancıoğlu & Cavlin, 2008).

Bu sorunları çözmeye çalışan aktörlerin oluşturduğu politikalar, sorunların terör sorunuyla iç içe geçmesine neden olmuştur. Bu bağlamda, 1979 yılında kurulan yasadışı PKK (Partiya Karkerên Kurdistan, Kürdistan İşçi Partisi) örgütünün uzunca yıllar bu taleplerin tek temsilcisi olduğu görölmektedir. PKK örgütünün 1984 yılından itibaren Kürt haklarını güç kullanarak savunmaya karar vermesi ve çok sayıda insanın ölümüyle sonuçlanan terörist saldırıları başlatması (Kirişçi, Ciğerli & Saout, 2005) hareketin marjinalleşmesine ve siyasi arenanın dışında konumlandırılmasına sebep olmuştur. Örgütün lideri Abdullah Öcalan'ının 1998 yılında tutuklanması, örgütü biraz zayıflatmış olsa da (Ciğerli & Saout, 2005; Hale, 2003); örgütün faaliyetleri günümüze kadar devam etmiştir.

Yine de; 1990'larla birlikte Kürt haklarını savunan siyasi partilerin kurulmaya başlandığını da gözlemlemekteyiz. 1990'dan günümüze Kürt hakları, birbirinin ardından kurulmuş ve birbirlerinin devamı olarak nitelendirilebilecek 7 farklı siyasal parti tarafından savunulmuştur. Bu partiler HEP, DEP, HADEP, DEHAP, DTP, BDP ve HDP'dir. 1990'lar boyunca ve 2000'li yılların başında; bu partilerin siyasal sistemin dışında olup olmadıkları ve PKK ile olan ilişkilerinin ne boyutta olduğu çokça tartışılan bir konu olmuştur. 2007 genel seçimlerinde DTP'nin ulusal düzeydeki %10 barajını aşmak için bağımsız milletvekilleriyle seçime katılarak mecliste 26 sandalyeyle temsil edilmesiyle birlikte; siyasal taleplerin daha demokratik bir zeminde dile getirilmeye başlandığı gözlemlenmektedir. Özellikle 2011 genel seçimlerinden sonra; BDP'nin yine 36 bağımsız milletvekilleriyle meclise girmesinin; taleplerin meşru zeminin güçlenmesine ve terör sorunundan ayrıştırılmasında katkıda bulunduğuna işaret etmektedir. Yine de PKK ile bütÜNleşen terör sorunu ve onun çözümine ilişkin üretilen politikalar hala Kürt sorununun önemli bir boyutunu oluşturmaktadır.

1980 - 2002 yılları arasında siyasette büyük bir ağırlığı olan ordu ve onun takipçisi bürokrasiyle; 2002 seçimlerinden sonra tek parti olarak yönetime gelen Adalet ve Kalkınma Partisi'nin öngördükleri devlet- toplum ilişkisi,

Kürt sorununu tanımlama ve çözme biçimleri arasında bir hayli farklılık olduğu gözlemlenmektedir. Ordunun 1980-2002 yılları arasındaki siyasi ağırlığının iki temel sebebi vardır. İlki 1982 anayasasının kendisine - özellikle Cumhurbaşkanlığı, Milli Güvenlik Kurulu ve Devlet Güvenlik Mahkemeleri aracılığıyla- sağladığı kurumsal imtiyazlardır. İkincisi, Turgut Özal liderliğindeki iki tek partili ANAP hükümetleri hariç, kısa dönemli koalisyon hükümetlerinin siyasi istikrarsızlıklarıdır. Bu dönemde ordu, kendini, anayasal ve laik rejimin savunucusu olarak görmüş ve bu görevini ağırlıklı olarak güvenlik algısı ve politikaları üzerinden yerine getirmiştir. Devlet toplum ilişkisinde, devletin bekasına verilen ağırlık o kadar büyük olmuştur ki, bu dönem içerisinde Türkiye Cumhuriyeti kimi yazarlarca 'güvenlik devleti' olarak tanımlanmaktadır (Yavuz, 1999). Yalçın Mousseau'ya (2011: 52) göre, 1980 sonrasında formüle edilen demokrasi, devlet-toplum ilişkisinde topluma getirilen yasakların sonucunda, 'illiberal' olarak tanımlanacak bir demokrasidir. Darbeden sonra; ordu tarafından oluşturulan 1982 anayasasının; devletin güvenliğini öncelik alan, her türlü demokratik hakkı kısıtladığı ve siyasi talebin anayasal düzene bir tehdit olarak sayıldığı anlayışının; özellikle Kürt sorununu tanımlama ve çözme biçimlerinde kendini önemli bir şekilde hissettirdiği gözlenmektedir. Bu bakımdan, gerek siyasi talepler gerekse PKK'nın faaliyetleri Türkiye Cumhuriyetinin bağımsız ve üniter yapısına bir tehdit olarak algılanmış, bir terör sorunu olarak tanımlanmış ve güç kullanımıyla çözülmeye çalışılmıştır (Van Bruinessen, 1998; İçduygu at al, 1999 Tezcür, 2010). Türkiye cumhuriyetinin siyasi haritasını oluşturan 1990'ların MGK strateji belgeleri içerisinde Kürt milliyetçiliği; ülkenin birlik ve bütünlüğünü tehdit eden ve çözülmesi gereken ana sorunlardan bir tanesi olarak tanımlanmıştır (Biengo, 2011). Karar alıcıların politikaları, iki boyutta kendini göstermiştir. Birinci boyut anayasal düzenlemelerle Kürt hak ve taleplerinin sistem dışı sayılmasıdır. İkinci boyut ise PKK'ya karşı yürütülen silahlı mücadele olmuştur.

Yasal düzenlemeler içerisinde önemli bir politika; Kürt kimliği dâhil farklı kimliklerin, getirilen dil yasağıyla anayasal düzen tarafından inkâr edilmesi olmuştur. 2932 numaralı kararnameyle düşüncelerin açıklanması, yayılması ve basılması ancak Türkiye Cumhuriyeti tarafından tanınan resmi dillerle sınırlandırılmıştır (Kılıç, 1998: 102, Yavuz, 1998: 14). Bu, Kürtçenin resmi kurumlarda olduğu kadar gazete, kitap ve dergiler de yasaklanması anlamına gelmiştir. Buna ilaveten, 1980 ile 1983 yılları arasında; ordu;

Kürtçenin açık bir şekilde kullanılmasını ve Kürtçe yazılı ve görsel malzemelerin bulundurulmasını yasaklayan pek çok kanun çıkartmıştır (Şahin & Gülmez, 2000). Kürtçe üzerine konulan yasak nerdeyse gündelik yaşamın tüm boyutlarında uygulanmıştır. Kamuya açık alanlarda Kürtçenin konuşulması suç sayılmış, çocuklara Kürtçe isimlerin verilmesi yasaklanmış ve Kürtçe olan coğrafi birimlerin isimleri değiştirilmiştir (İçduygu at al, 1998: 1003). Bu kanunlar; Kürt hareketinin siyasi taleplerinin de çerçevesini çizmiştir (Aktürk, 2011; Yavuz, 1998).

Bir başka politika, genel siyasi haklar konusunda uygulamaya konulmuş olan yasaklar olmuştur. Kurulan siyasi düzen; anayasal düzene tehdit olarak gördüğü her türlü organize faaliyeti baskılama amacını gütmüştür. 1982 anayasasıyla birlikte, düşünce ve örgütlenme özgürlüğü ve haklarında ciddi kısıtlamalar getirilmiştir (Ahmad, 1993; Heper, 2008; McDowall, 1996). Örneğin, Anayasanın 89'uncu maddesinin hiçbir siyasal partinin herhangi bir etnik köken üzerinden siyaset yapmayacağını bildirmesi (Yavuz, 1998), demokratik çerçeve içerisinde etnik taleplerin dile getirilmesinin önünü kapatmıştır. 1990'la 2011 yılları arasında kurulan ve Kürt haklarını savunan HEP, DEP, HADEP, DEHAP ve DTP gibi siyasal partiler devletin bütünlüğünü bölmeye çalışmak ve PKK'yla organik bağ kurmaktan suçlu buldukları için Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmıştır (Çarkoğlu, 2002; Ciğerli & le Saout, 2005; Aktürk, 2008; Bengio, 2011).

Yasal düzenlemeler ışığında 1990'larda Kürt kimliği sistematik olarak reddedilmiş ve Kürt sorunu bir azınlık sorunu olmaktan çok, bir terör sorunu olarak tanımlanmıştır. Oluşturulan politikalar da tamamıyla askeri nitelikte olmuştur. PKK ile mücadelede kullanılan askeri politikalardan ilki; silahlı mücadeleyi kolaylaştırmak için, 1987 yılında bölgedeki 8 ilde olağanüstü halin ilan edilmesi olmuştur. Bunun sonucunda, bölge fiili olarak siviller yerine olağan üstü yetkilerle donatılan ordunun yönetimi altına girmiştir (Ahmad, 1993). İkinci önemli bir politika, bölgede oluşturulan Köy Koruculuğu sistemi olmuştur. Bu sistemin denetlenmesindeki zorluk; yozlaşmalara ve keyfi uygulamalara neden olmuştur. Üçüncü önemli bir politika, güvenlik gerekçesiyle pek çok köyün kapatılması ve burada yaşayan halkın zorunlu olarak göç ettirilmesidir (Van Bruinessen, 1998: 49; White, 1998: 149). Bu dönemde, bölgede yaşayan vatandaşların önemli bir kısmı, köylerini zorla bırakmışlar ve ekonomik açıdan büyük zorluklar yaşayacakları büyük şehirlere göç etmek durumunda kalmışlardır. Bu güvenlik politikaların tümü, bölge içerisinde

büyük sayıda insan hakları ihlallerine neden olmuş, ekonomik faaliyetlere zarar vermiş ve bölge halkı arasında devlete olan güveni sarsarak PKK'ya olan desteğin yükselmesinde katkıda bulunmuştur (İçduygu at al, 1999).

İktidara geldikleri ilk iki dönem içerisinde Adalet ve Kalkınma Partisi'nin oluşturduğu politikalar; devlet-toplum ilişkisini etkileyen birçok dinamikte köklü değişiklikleri de beraberinde getirmiştir. Bu dönemde, muhafazakâr bir kimliği temsil etmekle birlikte partinin; siyasi meşruluğunu liberal bir anlayışa dayanan, ekonomik ve demokratik gelişime ağırlık veren politikalarla pekiştirmeye çalıştığı görünmektedir. Ana karar alıcı olan ordunun her türlü siyasi talebi ülkenin siyasi birliğine tehdit olarak algılayan güvenlik odaklı zihniyetinin yerini; demokratik taleplere açık, farklılıklara karşı daha ılımlı, ekonomi odaklı bir anlayışa bıraktığını gözlemleyebiliriz. Partinin, Kürt sorununu tanımlaması ve bu sorunu çözmek amacıyla geliştirdiği politikalar bu liberal anlayışın bir ürünü olarak değerlendirilmelidir. Adalet ve Kalkınma Partisi hükümetinin algısındaki en büyük farklılık; bir yandan PKK ile silahlı mücadeleye devam ederken; diğer yandan da; sorunu sırf askeri ve güvenlik boyutuyla değil; ekonomik, sosyal ve siyasal boyutlarıyla algılaması ve sorunun çözümünde ikinci boyuta daha fazla ağırlık vermesidir.

Bu anlayış içerisinde, partinin, AB'ye üyelik süreci çerçevesinde, Kürt sorunuyla yakından ilgili olan üç önemli temelde değişiklikler yaptığı görülmektedir. Birincisi, ülke yönetiminde ordu ve sivil kurumlar arasındaki ilişkilerin ikincisinin lehine tekrar düzenlenmesidir. İkincisi, ülkenin ve Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı bölgenin ekonomik göstergelerini yükseltme çabasıdır. Üçüncüsü, azınlık hakları alanında hak ve özgürlüklerin alanının genişletilmesi olmuştur.

Bu dönemde; hem ülke siyasetinde hem de Kürt politikasının oluşumunda, ordunun önemini azaltan ve temel karar alıcının seçilmiş hükümet olmasını sağlayan değişiklikler yapıldığı görülmektedir. Önemli bir adım, 2002 yılında Doğu ve Güney Doğu Anadolu bölgesinde yürürlükte olan olağanüstü halin kaldırılması ve 2004 yılı itibarıyla bölgede sivil yönetime geçilmiş olmasıdır (Yalçın Mousseau, 2011; Kirişçi, 2011). İkinci önemli adım, 7. Reform paketi çerçevesinde, 2003 yılında Milli Güvenlik Kurulu'nun görevi ve yapısında meydana getirilen değişikliktir. Bu değişikliklerle; Kurul içerisindeki sivillerin ağırlığı çoğaltılmış, gündemi belirleme görevi bulunan sekreter sivilleştirilmiş ve Kurul'un kararları hükümet için bağlayıcı olmaktan çıkartılıp tavsiye

niteliğine dönüştürülmüştür. Üçüncü önemli adım, ordunun yargı üzerindeki gücünü azaltan Devlet Güvenlik Mahkemeleri'nin 2004 yılında anayasa değişikliğiyle kaldırılması, görev ve yetkililerinin Özel Yetkili Mahkemelere devredilmesidir. Bunlara ek olarak, 2007 yılında, TC Cumhurbaşkanlığı'na Adalet ve Kalkınma Partisi'nin kurucularından olan Abdullah Gül'ün seçilmiş olması, ordu/bürokrasi-hükümet ilişkilerinde birincisinin gücünü bir hayli zayıflatmıştır.

Gerek genel seçimlerde partinin geliştirmiş olduğu siyasal kampanyalar gerek hükümeti sırasında uyguladığı politikalar incelendiğinde; Adalet ve Kalkınma Partisi'nin birinci önceliğinin ekonomik istikrar olduğu gözlemlenmektedir. Mevcut çalışmalar, partinin 2007 yılı genel seçimlerini yeniden kazanmasında, ekonomi alanındaki yakalamış olduğu istikrarın öneminin büyük olduğuna işaret etmektedir (Çarkoğlu, 2012; Öniş, 2012). 2007 yılına gelindiğinde; enflasyonda ciddi bir düşüş gerçekleştiği, ülkenin hatırı sayılır bir ekonomik büyüme gerçekleştirdiği gözlemlenmektedir (Çarkoğlu, 2012). Bu perspektif içerisinde, Kürt konusunda atılan önemli adımlardan bir tanesi, Doğu ve Güney Doğu Anadolu bölgelerindeki ekonomik hayatı canlandırmak ve refah seviyesini yükseltmek için yatırımlar gerçekleştirilmesi olmuştur. Devlet Karayolları ve Toplu Konut İdaresi aracılığıyla bölgenin ulaşım ve yerleşim alt yapısı güçlendirilmeye çalışılmış, bölgeye yapılan sosyal yardımlar çoğaltılmış ve özel yatırımlar için teşvikler artırılmıştır.

2005 yılında, Başbakan Erdoğan'ın Diyarbakır ilinde yapmış olduğu konuşma, Adalet ve Kalkınma Partisi'nin Kürt sorunu üzerindeki pozisyonunu açıklar nitelikte olmuştur. Erdoğan, bölgesel veya etnik bir ayrılığa karşı olduğunu dile getirmekle birlikte, devletin geçmiş politikalarını eleştirmiş, kültürel çoğulculuğa ve azınlık haklarına olan inancına vurgu yapmıştır. Partiye göre, Kürt sorununun temel nedeni Kürt kimliğinin inkârı ve olağanüstü hal döneminde bölgede devlet yetkilileri tarafından gerçekleştirilen insan hakları ihlalleridir. (Efegil, 2011) Bu doğrultuda, azınlık hak ve taleplerinin genişletilmesi alanında önemli adımlar atıldığı görülmektedir. Bunlardan ilki, anadilde yayın ve eğitim hakkının sınırlı bir şekilde 2004 yılında tanınmasıdır. İkinci önemli adım, eski HADEP milletvekillerinin haptisten çıkartılması için gerekli anayasal düzenlemelerin gerçekleştirilmesidir. 2008 yılında, Kürtçe yayın veren devlet televizyonu TRT 6'nın yayın hayatına başlaması anadilde yayın hakkının devlet tarafından kabul edildiğinin önemli bir göstergesi olmuştur. 2009 yılında DTP'nin

Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılması sırasında, Adalet ve Kalkınma Partisi, bu durumdan kaynaklanan hoşnutsuzluğunu dile getirmiş, ama mevcut anayasa içerisinde ellerinden bir şey gelmediğini ifade etmiştir.

Hükümetin politikası sadece siyasi hakların genişletilmesiyle sınırlı kalmamış, terör sorunun çözümünde farklı aktörlerle ilişki içerisine girilmiş hatta PKK örgütü de muhatap alınmıştır. Sembolik ama önemli adımlardan bir tanesi, 2009 yılında, hükümetin, PKK sorununa demokratik bir çözüm arayışı içerisine girip, 'Demokratik Açılım' sürecini başlatmasıdır. Kandil ve Habur'dan gelen 34 PKK militanının Türkiye'ye dönmesine izin verilmesiyle başlayan süreç, toplum arasında huzursuzluk yaratmasından dolayı askıya alınmıştır (Çiçek, 2011: 15). Bir başka önemli adım, 2013 yılının başlarında, devlet yetkililerinin İmralı'da bulunan örgüt lideri Abdullah Öcalan'la görüşmeleri başlamasıdır. Bu görüşmeler, BDP' lilerden oluşan bir heyet aracılığıyla devam etmiştir. Bu yolla, Kürt ve PKK sorununa barışçıl bir çözüm bulunabilmesi amaçlanmıştır. Bu görüşmelerin yanısıra, hükümet, Kürt Sorunun çözümü için daha geniş bir taban bulabilmek amacıyla ünlü kişiler ve akademisyenlerden oluşan Akil Adamlar Heyeti oluşturmuştur. Bu heyetin amacı, bölge bölge gerçekleştirilen ziyaretler aracılığıyla halkı süreç konusunda bilgilendirmek ve bu konuda halkın nabzını tutmak olmuştur. Bu girişimlerin sonucunda, 2013 yılında açıklanan açılım paketinde verilen en önemli hak, Kürtçe eğitim veren özel okulların açılmasına izin verilmesi için gerekli anayasal düzenlemelerin gerçekleştirilmesi olmuştur. Siyasi partilerin kapatılmasını zorlaştıracak kanunların kabul edilmesi de bu çerçevede içerisinde gerçekleştirilmesi hedeflenen değişikliklerden bir tanesi olmuştur.

Yukarıda belirtilenlerden de anlaşılacağı üzere 1990'lar ve 2000'li yıllar Türk siyasi hayatında etkin olan ordu ve Adalet ve Kalkınma Partisi hükümeti arasında; Kürt sorununu tanımlama şekli ve öngördükleri çözüm yolları bakımından büyük bir farklılık olduğu görülmektedir. 1990'lı yıllar, Kürtlerin siyasi taleplerinin devletin güvenliğine bir tehdit olarak algılandığı ve sorunun çözümünde askeri politikaların üretildiği bir dönem olurken; Adalet ve Kalkınma Partisi dönemi, taleplerin daha demokratik bir zeminde, siyasi ve ekonomik boyutları ön plana çıkartılarak çözülmeye çalışıldığı bir dönem olmuştur. Gelecek bölüm, iki karar alıcı arasındaki bu görüş farklılığının, Kürt sorununun uluslararası boyutunun çözümünde oluşturulan dış politika çıktılarına da yansımalarını gösterecektir.

IV. KÜRT SORUNUNUN ULUSLARARASI BOYUTU VE FARKLI KARAR ALICILARIN FARKLI POLİTİKALARI

İç siyasetteki bu gelişmeler Kürt sorununun uluslararası boyutuna karşı geliştirilen politikaları da etkilemiştir. Sorunun uluslararası boyutu iki temel konu üzerinde şekillenmektedir. Birincisi, PKK terör örgütünün bölgede lojistik destek bularak Türkiye'nin sınırları dışında örgütlenmesi problemidir. İkincisi, Kürtlerin İran, Irak ve Suriye içerisinde yoğun olarak yaşadıkları bölgeleri birleştirerek bir devlet oluşturma potansiyelleridir. Soğuk Savaş sonrası, ABD'nin Irak'a yaptığı iki müdahale, Kürt sorununun bu iki boyutunu önemli bir şekilde etkilemiştir. Bu müdahaleler hem PKK'nın lojistik destek bulmasını kolaylaştırmış hem de Irak'ta yaşayan Kürtlerin bağımsızlaşma teşebbüslerini güçlendirmiştir.

Bu sorunlar karşısında Türk Dış Politikasının dönemsel olarak değiştiği görülmektedir. Bu değişimin başlıca sebebi; Türk Dış Politika oluşumunda etkili olan aktörlerin değişmesi ve bu aktörlerin iç politikadaki farklı görüşlerinin dış politika çıktılarında da yansımalarıdır. Resmi olarak Türk dış politikasına etki eden aktörler sivil olan hükümet, dış işleri bakanlığı ve cumhurbaşkanıdır. Fakat, 1980 darbesi sonrası, ordunun MGK aracılığıyla dış politika oluşturmada çok daha etkin bir rolü olduğu görülmektedir (Tayfur & Göymen, 2002; Robins, 2003). 2000'li yıllardaki en önemli değişiklik iç politikadaki düzenlemenin etkisiyle ordunun dış politika üretiminde gittikçe azalan ağırlığı karşısında hükümetin birincil aktör haline gelmesidir. Bu değişim, MGK'nın yapısı ve yetkisi üzerine yapılan değişikliklerin önemli bir sonucudur. Yine de, her iki dönemde de temel karar alıcıların bölge içerisinde bulunan sorunları dört ülkeyle - Irak, Suriye, İran ve İsrail - kurdukları ilişkiler üzerinden çözmeye çalıştıkları görülmektedir. Orta Doğu'da meydana gelmiş olan değişikliklerin, Türkiye için potansiyel bir istikrarsızlık yaratma olasılığı ortak bir kaygıyken, iki dönemde bölgede yaşanan değişikliklere farklı şekilde karşılık verilmiştir. Daha güvenlik odaklı olan, Kürt sorununu bir güvenlik sorunu olarak tanımlayan ve askeri politikalarla çözmeye çalışan ordunun, bu ülkelerle ilişkilerinde askeri politikalar üzerinden hareket ettiği gözlemlenmektedir (Ataman, 2001; Özcan, 2011; Bengio, 2011). Tam tersine; iç politikada daha liberal bir anlayışı olan Adalet ve Kalkınma Partisi'nin; bu ülkelerle ekonomik, siyasi ve kültürel işbirliğini arttırarak bir güvenlik bölgesi yaratmaya çalıştığı görülmektedir.

1990'lı yıllarda ülke içerisinde en önemli sorunlardan bir tanesi olarak görülen Kürt ve PKK sorunu, Orta Doğu politikasının ana eksenini olmuştur. Bu doğrultuda, PKK'nın bölgedeki faaliyetleri ve komşu ülkelerden aldığı destek, var olan statüko savunularak askeri işbirliği anlaşmalarıyla engellenmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda, Irak'la ilişkiler, sınırın her iki tarafında Kürtleri çevreleme politikası üzerinden yürümüştür. 1983 yılında yapılan askeri antlaşma ile Türk Ordusunun PKK militanlarına karşı Irak topraklarında sıcak takip hakkını kazanmasının bu politikanın gerçekleştirilmesinde önemli bir etkisi olmuştur. Ne var ki, Saddam Hüseyin'in Kuveyt'e saldırmasının ardından ABD'nin 1991 yılında Irak'a gerçekleştirdiği harekât, bölgedeki dengeleri değiştirmiştir. Gelişmeler, hem PKK'nın güçlenmesiyle sonuçlanmış hem de defakto bir özerk Kürt bölgesinin oluşumunun önünü açmıştır. Savaşı takiben, Saddam yönetiminden kaçan ve Türkiye'ye sığınan Kürt mültecilere güvenli bir bölge yaratmak için oluşturulan uçuşa yasak bölge, bir siyasal istikrarsızlık kaynağı olmuştur (Keskin, 2008; Barkey, 2011). Bu durum, PKK örgütünün bölgede konuşlanmasına ve Türkiye topraklarına girip çıkarak saldırılarını gerçekleştirmesine olanak sağlamıştır. Dahası, 1993 yılından sonra iki Kürt lider Barzani ve Talabani arasında bölgenin kontrolü için gerçekleştirilen savaş, PKK için bir avantaj sağlamış ve örgüt tarafından başarılı bir şekilde kullanılmıştır. Bu dönem içerisinde Türk yetkileri Irak topraklarında konuşlanan PKK militanlarına sınır ötesi harekâtlar düzenlemiş ve bölgedeki Kürt partilerine PKK'yla savaşmaları konusunda baskı yapmıştır. 1994 yılında, PKK'yla daha etkin mücadele edebilmek amacıyla, Türkiye ve Bölgesel Kürt Yönetimi arasında Türk askerlerinin Kuzey Irak topraklarında sınır dışı harekât yapmasını sağlayacak bir Sıcak Takip Antlaşması imzalandığı görülmektedir. Dönem içerisinde, Türk Ordusu Irak topraklarına 1992, 1995, 1997 ve 1998 yıllarında sınır dışı harekât gerçekleştirmiş (Keskin, 2008) ve Türk Askerleri Irak topraklarına sıcak takip için düzenli olarak giriş yapmıştır.

Suriye'yle olan ilişkiler benzer bir politika üzerinden yürümüştür. PKK'ya kuruluşundan beri en büyük lojistik destek Suriye'den gelmiş, örgütün lideri Abdullah Öcalan 1998 yılına kadar ülkede barınmış, örgüt Suriye tarafından kontrol edilen Beka vadisinde militanlarını eğitmiş ve operasyonlarını oradan yönetmiştir. Bu dönem içerisinde Suriye'nin verdiği destek ilişkilerin gerilmesine sebep olmuş, 1998 yılında en uç seviyesine ulaşmıştır. Bu tarihte, Türkiye, Suriye sınırına asker yığarak Suriye'ye güçlü bir sinyal

vermiş ve Abdullah Öcalan'ın Suriye'den sınır dışı edilmesine sebep olmuştur (Sayarı, 2000). Aynı yıl iki ülke arasında yapılan Adana Anlaşmasıyla teröre karşı işbirliğinin güçlendirilmesi için Güvenlik İşbirliği komisyonu oluşturulmuştur.

Kürt sorununun ilişkilerde etkili olduğu bir başka ülke İran olmuştur. İran'ın PKK'ya verdiği destek ve 1993'ten sonra Irak'ın Kürt bölgesinde Talabani ve Barzani'nin yürüttüğü savaşta iki ülkenin farklı grupları desteklemesi, sürtüşmelerin ana eksenine haline gelmiştir. 1993 yılında, iki ülke arasında, İran'ın PKK'nın topraklarındaki faaliyetlerine bir son vereceğini taahhüt ettiği bir güvenlik antlaşmasının imzalandığı görülmektedir. Bu anlaşmaya rağmen, İran'ın PKK'ya verdiği destekten dolayı iki ülke arasındaki ilişkiler zaman zaman gerilmeye devam etmiştir.

PKK sorununun önceliği İsrail'le yapılan güvenlik anlaşmalarının da ana eksenini oluşturmaktadır. Bu anlaşmalarla, hem Türkiye'nin askeri kapasitesini güçlendirmek hem Suriye'ye sinyal göndermek hem de istihbarat değişiminin sağlanması amaçlanmıştır. 1996 yılında İsrail'le gerçekleştirilen Askeri Eğitim Antlaşması da bu anlayışın bir sonucu olarak değerlendirilmelidir (Ehteshami & Elik, 2011; Sayarı, 2000). Benzer şekilde, 1990'lı yılların ortalarında İsraili Kontr-terörizm uzmanlarının orduya PKK ile savaşında destek sağladığı gözlemlenmektedir.

1990'lardaki dış politikanın bir başka boyutu; statükocu bir anlayış içerisinde ilişkilerin sadece mevcut hükümetlerle yürütülmesi ve Orta Doğu'da farklı siyasi aktörlerin taleplerinin istikrarsızlık kaynağı olarak görülmesidir. Bu politika özellikle Irak, Suriye ve İran'da yaşayan Kürt milliyetçiliğinin Türkiye'nin ulusal birliğine bir tehdit olarak görülmesinin bir sonucudur (Barkey, 2011). Türkiye; yaptığı anlaşmalarla; Irak, İran ve Suriye topraklarında yaşayan Kürtleri çevreleyerek kontrol altında tutmaya çalışmıştır. Bu politikanın en önemli örneği, Irak'ın Kuzeyinde 1992'de seçilen Kuzey Irak Kürt hükümetinin önce Türkiye tarafından tanınmaması, sonra ilişkilerin minimum düzeyde kurulmasıdır. Bu dönem içerisinde hem Irak'ın hem de diğer devletlerin toprak bütünlüğü Türk hükümeti tarafından şiddetle savunulmuştur.

Adalet ve Kalkınma Partisi hükümeti döneminde iç siyasette benimsenen liberal anlayışın dış politikaya da yansıdığı görülmektedir. İç politikada yeniden tanımlanan iç ve dış tehditler ve onları çözüm yolları, hükümetin, Orta Doğu politikasında yeni bir vizyon geliştirmesine neden olmuştur

(Ehteshami & Elik, 2011). PKK ve Kürt sorunu hala önemli bir tehdit olarak görülürken, sorunun çözümünde askeri güce dayanan politikalardan çok, yumuşak güce dayanan politikalar kullanıldığı pek çok yazar ve siyasetçi tarafından belirtilmektedir (Altunışık, 2008; Aras & Görener, 2010; Fidan, 2013; Ehteshami & Elik, 2011; Barkey, 2011; Yalvaç, 2012; Kirişçi, 2012; Hürsoy, 2013; Demirtaş, 2013; Aydın Çakır & Arıkan Akdağ, 2016). Komşu ülkelerin PKK'ya verdikleri desteği kesmek ve bölgedeki istikrarsızlığı azaltmak amacıyla kullanılan askeri güç politikasının yerini ekonomik ve kültürel işbirliğine dayanan yumuşak güç politikasına bıraktığı gözlemlenmektedir. PKK ve Kürt sorununun çözümü için gerekli olan güvenin, ekonomik işbirliğiyle başlayan ve karşılıklı bağımlılığı güçlendiren daha düşük politikalarla oluşturulabileceği savunulmuştur (Fidan, 2013). Aslında bu politika, literatürde demokratik yönetimler tarafından savaşı önlemek ve işbirliğini güçlendirmek için oluşturdukları söylenen liberal politikalarla paralellik göstermektedir. Nitekim hükümet yetkililerinin söylemleri, bu tür politikaların geliştirilmesinde karşılıklı bağımlılığın ve kültürel işbirliğinin artırılıp demokratikleşme hareketlerinin desteklenerek sınırlar arası ilişkilerin güçlü olduğu bir güvenlik bölgesi yaratma çabasının etkili olduğuna işaret etmektedir. Bu anlayış, Türk hükümetinin Irak, Suriye, İran ve İsrail'e karşı politikalarında kendini göstermektedir. Bu ülkelerle yürütülen ilişkilerde liberal bir politikaya doğru yaşanan değişim genel olarak üç ana başlık altında incelenebilir. Bunlardan ilki, sorunların çözümünde kullanılan güvenlik öncelikli politikanın kendini, ekonomik öncelikli politikaya bırakmasıdır. İkincisi, bölgeyi daha da istikrarsızlaştıracağı ve PKK'yı güçlendireceği düşüncesiyle, bölgede askeri güç kullanımına karşı çıkılması eğilimidir. Üçüncüsü ise, Kürt gruplarının da dâhil olduğu farklı aktörlerin demokratik taleplerini destekleme ve onlarla ilişkilerini geliştirme isteğidir. Bu ilişkilerin gelişmesinde üst düzey ziyaretler olduğu kadar bölgesel kurumlar ve sivil toplum kuruluşları gibi birçok aktörün kullanılması, Adalet ve Kalkınma Partisi'nin bölgesel Kürt politikasının liberal bir algı üzerine oturduğu savını daha da güçlendirmektedir.

Bu dönemde Irak, İran ve Suriye'yle geliştirilen ilişkilerin daha ekonomik bir eksene doğru kaydığı gözlemlenmektedir. Ekonomik işbirliğinin en önemli boyutu, yapılan ziyaretler ve antlaşmalarla bu ülkelerle geliştirilen ekonomik ve ticari ilişkilerdir. Devletlerarasında geliştirilen bu işbirliğinin belki de en önemli örneği Suriye'dir (Bengio, 2011). Ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi

amacıyla Türkiye ve Suriye arasında 2004 yılında serbest ticaret anlaşması imzalanmış ve 2009 yılında iki ülke arasında karşılık vizeler kaldırılmıştır. Irak'la işbirliğinin artırılması için 2008 yılında kurulan Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi, iki ülke arasındaki ekonomik işbirliğin artırılması çabaları için önemli bir platform oluşturmuştur. Bu dönemde, İran ve Türkiye arasındaki ticaret hacmini yükseltmeyi hedefleyen Tercihli Ticaret Antlaşması için iki ülke arasında görüşmelerin yapılması bu alanda bir başka önemli gelişmedir. Ayrıca, bu ülkelerde Türk şirketlerinin ve sivil toplum kuruluşlarının faaliyetlerinin Türk hükümeti tarafından desteklendiği de gözlemlenmektedir. Bu ülkelere yapılan üst düzey ziyaretler, iş adamlarının ve sivil toplum kuruluşu temsilcilerinin katılımıyla gerçekleştirilmiştir. MUSİAD, TOBB, TUSİAD gibi iş adamları derneklerinin bazı ülkelerde temsilcilikleri bile bulunmaktadır. Bu işbirlikleriyle paralellik içerisinde; Suriye, Irak ve İran'la yapılan ihracatta belirgin bir artış gözlenmektedir. En belirgin artış Irak'la yapılan ihracatta görülmektedir. Türkiye'den Irak'a gerçekleştirilen ihracatın, 2003 yılından 2013 yılına kadar yaklaşık olarak 829 milyon dolardan 11 milyar 948 milyona yükseldiği görülmektedir. İran'a yapılan ihracat yaklaşık olarak 534 milyon dolardan 4 milyar 192 milyona yükselmiştir. Yine, aynı dönem arasında Suriye'yle gerçekleştirilen ihracat yaklaşık olarak 411 milyon dolardan 1 milyar dolara yükselmiştir². Ayrıca, başta altyapı çalışmalarını gerçekleştiren inşaat sektörü olmak üzere birçok Türk firmasının Irak, Suriye gibi ülkelerde yatırım yaptığı ve faaliyet gösterdiği gözlemlenmektedir.

Diğer yandan, İsrail'le 1990'larda geliştirilen askeri ve stratejik işbirliğinin, Türkiye'nin İsrail'in geliştirdiği askeri politikalara karşı bir duruş sergilemesinden dolayı zayıflamasıdır. 2009 yılında Davos'taki Birleşmiş Milletler toplantısında Erdoğan ve İsrail Cumhurbaşkanı Peres arasındaki gerginlik, 2010 yılında Gazze'ye yardım götüren Mavi Marmara gemisine İsrail hükümetinin gerçekleştirdiği müdahale sonrası yaşanan diplomatik gerginlikler bu değişimin göstergesidir.

Adalet ve Kalkınma Partisi hükümetinin ana politika eksenlerinden bir başaksı, 1990'ların statükocu politikalarının tersine, bölgedeki farklı aktörlerin taleplerini tanıyarak, her bir aktörle ilişkilerini geliştirmeyi tercih etmesi olmuştur (Demirtaş, 2013). Bu politikanın önemli örneği Irak'ta kurulan Bölgesel Kürt Yönetimi'yle geliştirilen ilişkilere, ABD'nin Irak'a

² Türkiye İstatistik Kurumu Verileri, tuik.gov.tr.

müdahalesinden sonra ABD'nin desteğiyle Türkiye'nin Irak sınırında Özerk bir Kürt yönetiminin oluşturulmasına karşı Adalet ve Kalkınma Partisi'nin yürüttüğü politika 1990'lara göre bir hayli değişiklik göstermektedir. Bu özerk devletin başkanı olarak Barzani'nin bölgeyi kontrol altına alma girişimleri PKK'nın gücünü zayıflatmış olsa da bağımsız bir Kürt devletinin kurulması olasılığını artırdığı için Türkiye tarafından bir tehdit olarak değerlendirilebilir. Nitekim Kürt Özerk Yönetimi Irak toprakları içerisinde bulunmasına rağmen, bu dönemde bölgesel yönetimle merkezi yönetim arasındaki gergin ilişkiler, bağımsız bir Kürt Devleti kurulma isteğinin devam ettiğine işaret etmektedir. Fakat 1990'ların aksine Adalet ve Kalkınma Partisi Hükümeti Kürt Bölgesel Yönetimiyle olan ilişkileri geliştirmeyi tercih etmiştir. İlişkiler sadece siyasi ve ekonomik değil kültür ve eğitim alanlarında da gerçekleştirilmiştir (Biengo, 2011). 2008 yılında, Türkiye Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan'ın 24 yıl aradan sonra Irak'a yaptığı ziyaret ve bu ziyaret esnasında Kürt Bölgesel Yönetimi'nin başkenti olan Erbil'i ziyaret etmesi bu politik değişimin sembolik göstergesi olmuştur (Barkey, 2011). 2010 yılında Türkiye'nin Erbil'de konsolosluk açması önemli bir başka adım olmuştur. Benzer bir politika, Suriye'de de desteklenmiştir. 2011 yılında, bu ülkede, gösterilerle başlayan ve çatışmalarla devam eden demokratikleşme taleplerine karşı Adalet ve Kalkınma Partisi hükümetinin açık bir şekilde Kürt grupların da içinde bulunduğu muhalif grupların demokratik taleplerini desteklediği ve Beşar Esad'ın politikalarını var olan iyi ilişkilerin kötüleşmesi pahasına eleştirdiği gözlemlenmektedir. Bu duruş, 1990'ların statükocu perspektifinden bir hayli değişiklik göstermektedir.

V. SONUÇ

Ülkelerin dış politika çıktılarına etki eden olası etmenler uluslararası ilişkiler literatürünün ana tartışma alanlarından biridir. Ülkelerin iç siyasi yapılarına odaklanarak politika değişimini, karar alma süreçlerinin ve karar alıcıların dünya görüşleri üzerinden açıklayan çoğulcu yaklaşımlar; alana hâkim olan realist yaklaşıma bir alternatif sunmaktadır. Bu literatür çerçevesinde, bu makale, ordunun siyasette egemen olduğu 1990'lı yıllarla Adalet ve Kalkınma Partisi'nin hükümette olduğu 2000'li yıllar arasındaki Orta Doğu politikasının değişimini; iki karar alıcının Kürt sorununu algılamalarındaki farklılıkları üzerinden açıklama amacını gütmüştür. Bu amaç doğrultusunda, öncelikle karar alıcıların iç siyasette sorunu nasıl tanımladıkları ve ne tür politikalar izlediklerini incelemiştir. 1980 darbesi sonrası devletin güvenliğinin bir öncelik haline geldiği ve güvenlik odaklı

politikaların Kürt sorununun çözümüne de yansıdığı gösterilmiştir. Bunun aksine, 2002 yılında hükümete gelen Adalet ve Kalkınma Partisi'nin, devlet-toplum ilişkilerinde daha demokratik bir sistemi savunduğu ve Kürt sorununu bu açıdan tanımladığı anlatılmıştır. Çalışma, aktörlerin farklı görüşlerinin dış politikaya nasıl yansıdığını anlamak için, bölgede Kürt sorunuyla ilintili olan dört ülke – Irak, Suriye, İran ve İsrail’le yürüttükleri ilişkilerin değişen boyutlarını incelemiştir. Çalışmadan görüleceği üzere iki karar alıcının algıladığı devlet-toplum ilişkisi ve bu ilişki çerçevesinde Kürt sorununu nereye konumlandıkları, Orta Doğu’ya olan bakışlarına ve ürettikleri politikalara da yansımıştır. Bulgular, 1990’lı yılların komşu ülkelerle PKK sorunun ana gündem olduğu, devlet yöneticilerinin tek muhatap olarak görüldüğü ve güç politikalarının kullanıldığı bir dönem olduğuna işaret etmektedir. Bunun tersine, 2000’lı yılların ekonomik işbirliğinin ön plana çıktığı, aktörler bakımından daha çoğulcu, yeni aktörlerin de hesaba katıldığı ve politika yapma yönünden daha müzakereci olan liberal politikaların hâkim olduğu bir dönem olduğu gösterilmiştir. Sonuçlar, iç siyasi karar alıcıların vizyonlarının dış politika çıktularına etki ettiğini ve farklı rejimlerin farklı politika ürettiklerini savunan literatürü desteklemektedir.

KAYNAKÇA

- AHMAD, Feroz. (1993), *The Making of Modern Turkey*, Routledge London.
- AKTÜRK, Şener. (2009), “Persistence of the Islamic Millet as an Ottoman Legacy: Mono-Religious and Anti-Ethnic Definition of Turkish Nationhood”, *Middle Eastern Studies*, cilt.45, S.6, ss. 893-909.
- AKTÜRK, Şener. (2011), “Regimes of Ethnicity: Comparative Analysis of Germany, the Soviet Union/Post Soviet Russia, and Turkey”, *World Politics*, cilt. 63, S. 01, ss. 115-164.
- ALLİSON, Graham T. (1969), “Conceptual Models and Cuban Missile Crisis”, *American Political Science Review*, cilt: 63, ss. 689-718.
- ARAS, Bülent & GÖRENER, Aylın. (2000), “National role conceptions and foreign policy orientation: the ideational bases of the Justice and Development Party’s foreign policy activism in the Middle East”, *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, cilt. 12, S.1, ss. 73-92.
- ARIKAN AKDAĞ, Gül. (2015), *Ethnicity and Elections in Turkey: Party Politics and the Mobilization of Swing Voters*, Routledge, Great Britain.
- ALTUNIŞIK, Meliha B. (2008), “The Possibilities and Limits of Turkey’s Soft Power in the Middle East,” *Insight Turkey*, cilt. 10, S. 2, ss. 41-54.
- ALTUNIŞIK, Meliha B. & MARTİN, Lenore G. (2011), “ Making Sense of Turkish Foreign Policy in the Middle East under AKP”, *Turkish Studies*, cilt. 12, S.4, ss.569-587
- ATAMAN, Muhittin. (2001), “The Kurdish Question and its Impact on Turkey’s Foreign Policy: From 1923 to 2000,” *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, cilt. 24, S. 2, ss. 33-49.

- AYDIN ÇAKIR, Aylin & ARIKAN AKDAĞ, Gül (2017), "An Empirical Analysis of the Change in Turkish Foreign Policy under the AKP Government," *Turkish Studies*, cilt.18, S.2, ss.334-357.
- BARKEY, Henry. J. (1998), "The People's Democracy Party (HADEP): The Travails of a Legal Kurdish Party in Turkey", *Journal of Muslim Minority Affairs*, cilt. 18, S. 1, ss. 129-38.
- BARKEY, Henri J. (2011), "Turkey and Iraq: The Making of a Partnership", *Turkish Studies*, cilt. 12, S.4, ss. 663-674
- BENĞİO, Ofra. (2011), "The "Kurdish Spring" in Turkey and its Impact on Turkish Foreign Relations in the Middle East", *Turkish Studies*, cilt.12, S.4, ss.619-632.
- BRAYBROOKE, David & LINDBLUM, Charles E. (1963), *A Strategy of Decision*, Free Press.
- BRAUMOELLER, Bear F. (1997), "Deadly Doves: Liberal Nationalism and the Democratic Peace in the Soviet Successor States". *International Studies Quarterly*, cilt. 41, S. 3, ss. 375-402.
- ÇARKOĞLU, Ali. (2000), 'Geography of April 1999 Turkish elections', *Turkish Studies*, cilt.1, S.1, ss.149-171.
- ÇARKOĞLU, Ali. (2002), "The Rise of the New Generation Pro-Islamists in Turkey: The Justice and Development Party Phenomenon in the November 2002 Elections in Turkey", *South European Society and Politics*, cilt. 7, S.3, ss.123-156.
- ÇARKOĞLU, Ali. (2012), "Economic Evaluations vs. Ideology: Diagnosing the Sources of Electoral Change in Turkey, 2002-2011", *Electoral Studies*, cilt. 31, S. 3, ss.513-521.
- ÇİÇEK, Cuma. (2011), "Elimination or Integration of Pro-Kurdish Politics: Limits of the AKP's Democratic Initiative" *Turkish Studies*, cilt. 12, S. 1, ss. 15-26.
- DEMİRTAŞ, Birgül. (2003), "Turkish-Syrian Relations: From Friend "Esad" to Enemy "Esed", *Middle East Policy*, cilt. 20, S.1, ss. 11-120.
- DOYLE, Michael W. (1983), "Kant, Liberal Legacies, and Foreign Affairs". *Philosophy and Public Affairs*, cilt. 12, S. 3, ss. 205-235
- EFEĞİL, Ertan. (2011), "Analysis of the AKP Government's Policy towards the Kurdish Issue", *Turkish Studies*, cilt: 12, S: 1, ss. 27-40.
- ELİĞÜR, Banu. (2012), "Crisis in Turkish-Israeli Relations (December2008-June 2011): From Partnership to Enmity", *Middle Eastern Studies*, cilt. 48, S. 3, ss. 429-459,
- GELPİ, Christopher F & GRİESDORF, Michael. (2001), "Winners or Losers? Democracies in International Crisis, 1918-94", *American Political Science Review*, cilt. 95, S.3, ss. 633-647
- GOLDSTEİN, Judith & Keohane, Robert O. (1993), *Ideas and Foreign Policy: Beliefs, Institutions and Political Change*, Cornell University Press.
- GUNTER, Michael M. (1997), *The Kurds and The future of Turkey*, St. Martin Press, Newyork.
- GÜNEY, Aylin. (2002), 'The Peoples Democracy Party', *Turkish Studies*, cilt: 3, S. 1, ss. 122-137.
- HALE, William. (2003), *Türk Dış Politikası 1774-2000*, Çev. Petek Demir, İstanbul.
- HALPERİN, Morton H. at al (1974), *Bureaucratic Politics and Foreign Policy*, Brookings Institutions, Washington DC.
- HEPER, Metin. (2008), *Devlet ve Kürtler*, Doğan Kitap, İstanbul.
- HERMANN, Charles F. (1990), "Changing Course: When Governments Choose Redirect Foreign Policy", *International Studies Quarterly*, cilt. 34, S. 1, ss. 3-21.
- HÜRSOY, Siret (2013), "Turkey's Foreign Policy and Economic Interest in the Gulf", *Turkish Studies*, cilt: 14, S: 3, ss. 503-519.
- İÇDUYGU, Ahmet, ROMANO, David & SİRKEÇİ, İbrahim. (1999) "The Ethnic Question in an Environment of Insecurity: the Kurds in Turkey", *Ethnic and Racial Studies*, cilt. 22, S. 6, ss. 991-1010.
- JERVİS, Robert. (1976), *Perception and Misperception in International Politics*, Princeton University Press, Princeton.

- KEOHANE, Robert and NYE, Joseph. (1989), *Power and Interdependence: World Politics in Transition*, Little, Brown and Company, Boston.
- KESKİN, Funda. (2008), "Turkey's Trans-Border Operations in Northern Iraq: Before and after the Invasion of Iraq", *Research Journal of International Studies*, S. 8, ss. 59-75.
- KİRİŞÇİ, Kemal & WİNROW, Gareth M. (2000), *Kürt Sorunu: Kökeni ve Gelişimi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- KİRİŞÇİ, Kemal. (2011), "The Kurdish Issue in Turkey: Limits of European Union Reform", *South European Society and Politics*, cilt.16, S. 2, ss. 335-349
- KİRİŞÇİ, Kemal. (2012), " Turkey's Engagement with Its Neighborhood: A "Synthetic" and Multidimensional Look at Turkey's Foreign Policy Transformation", *Turkish Studies*, cilt. 13, S.3, ss. 319-341
- LOİZİDES, N. G. (2010), "State ideology and the Kurds in Turkey", *Middle Eastern Studies*, cilt. 46, S. 4, ss. 513-527.
- KILIÇ, H. Ayla. (1998), "Democratization, Human Rights and Ethnic Policies in Turkey", *Journal of Muslim Minority Affairs*, cilt.18, S. 1, ss.91-110
- KÖCHLER, Hans. (1995), *Democracy and the International Rule of Law: Propositions for an Alternative World Order*, Springer.
- LARRABEE, F. Stephen & TOL, Gönül. (2011), " Turkey's Kurdish Challenge," *Survival: Global Politics and Strategy*, cilt. 53, S.4, ss. 143-152
- MCDOWALL, D. (1996), *A Modern History of the Kurds*, I.B. Tauris, London.
- MESUT, Özcan, "From Distance to Engagement: Turkish Policy Towards the Middle East, Iraq and Iraqi Kurds," *Insight Turkey*, cilt. 13, S. 2, 2011, ss. 71-92.
- MUTLU, Server. (1996), "Ethnic Kurds in Turkey: A Demographic Study", *International Journal of Middle East Studies*, cilt. 28, ss. 517-541.
- ÖNİŞ, Ziya. (2012), "The Triumph of Conservative Globalism: The Political Economy of the AKP Era", *Turkish Studies*, cilt. 13, S.2, ss.135-152
- ÖZSOY, Ali E., Koç, İsmet & Toros, Aykut. (1992), "Türkiye'nin etnik Yapısının Anadil Sorunlarına göre Analizi", *Turkish Journal of Population Studies*, cilt. 14, ss. 87-115
- RAY, James Lee. (1998) "Does Democracy Cause Peace?", *Annual Review of Political Science*, ss. 27-46.
- RAY, James Lee. (2003), "A Lakatosian View of the Democratic Peace Research Program". In Colin and Miriam Fendius Elman (eds) *Progress in International Relations Theory*, MIT Press.
- ROBİNS, Philip. (2003), *Suits and Uniforms: the Turkish Foreign policy since the Cold War*, University of Washington Press, Seattle.
- ROMANO, David(2006) , *The Kurdish Nationalist Movement*, Cambridge University Press, NewYork.
- SARIGİL, Zeki. (2010), "Curbing Kurdish Ethno-nationalism in Turkey: an Empirical Assessment of Pro-Islamic and Socio-economic Approaches", *Ethnic and Racial Studies*, cilt. 33, S.3, ss.533-553
- SAYARI, Sabri. (2000), "Turkish Foreign Policy in the Post-Cold War Era: The Challenges of Multi-Regionalism", *Journal of International Affairs*, ss. 169-182.
- SECOR, A. J. (2001), "Ideologies in crisis: political cleavages and electoral politics in Turkey in the 1990s", *Political Geography*, cilt. 20, ss. 539-560.
- ŞAHİN, İsmet, and GÜLMEZ, Yener. (2000), "Efficiency of Education: The Case in Eastern and SoutheasternTurkey." *Social Indicators Research*, cilt.49, ss. 213-36.
- SNYDER, Richard C. at al. (1962), *Foreign Policy Decision Making: An approach to the Study of International Politics*, Free Press, New York.
- SİRKECI, İbrahim. (2000), "Exploring the Kurdish Population in the Turkish Context, *Genus*, cilt. 56, S. 1-2, ss. 149-175.
- TAYFUR, M. Fatih & GÖYMEN, Korel. (2002), "Decision-Making in Turkish Foreign Policy: The Caspian Oil Pipeline Issue", *Middle Eastern Studies*, ss. 101-122.

- TEZCÜR, Güneş Murat. (2009), “Kurdish Nationalism and Identity in Turkey: A Conceptual Reinterpretation”, *European Journal of Turkish Studies*, cilt.10, ss. 2-17.
- VAN BRUINESSEN, Martin. (1998) , “Shifting National and Ethnic Identities’, *Journal of Muslim Minority Affairs*, cilt. 18, S. 1, ss. 39-52.
- VİOTTİ, Paul R. & KAUPPI, Mark V. (1998), *International Relations Theory: Realism, Pluralism, Globalism, and Beyond*, Allyn and Bacon, Boston, London.
- WALLERSTEİN, Immanuel. (1974), *The Modern World-System*, Academic Press, New York.
- WALTZ, Kenneth. (1979), *Theory of International Politics*, McGraw Hill, New York.
- WEART, Spencer R. (1998), *Never at War*, Yale University Press.
- WENDT, Alexander. (1992), "Anarchy is What States Make of It: the Social Construction of Power Politics", *International Organization*, cilt.46, S.2, ss. 391-425.
- WHİTE, Paul J. (1998), “Economic Marginalization of Turkey’s Kurds: the Failed Promise of Modernization and Reform’, *Journal of Muslim Minority Affairs*, cilt. 18, S. 1, ss. 139-58.
- YALÇIN MOUSSEAU, Demet. (2012), “An Inquiry into the Linkage among Nationalizing Policies, Democratization, and Ethno-Nationalist Conflict: the Kurdish Case in Turkey”, *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, cilt. 40, S. 1, ss. 45-62.
- YALVAÇ, Faruk. (2012), “Strategic Depth or Hegemonic Depth? A Critical Realist Analysis of Turkey’s Position in the World System”, *International Relations*, cilt. 26, S.2, ss. 165–180.
- YAVUZ, Hakan. (1998), “A Preamble to the Kurdish Question: the Politics of Kurdish Identity”, *Journal of Muslim minority Affairs*, cilt. 18, S. 1, ss. 114-143.
- YAVUZ, Hakan & ÖZCAN ,Nihat A. (2006), ‘The Kurdish Question and Turkey’s Justice and Development Party’, *Middle East Policy*, cilt. 13, S. 1, ss. 102-19.